

Uygurca Belgelerde Manihaist Mitoloji

Manichaean Mythology in Uyghur Documents

Serap Alper¹

ÖZET

Gnostik bir öğretisi olarak yola çıkmış olan Manihaizm; kendi kuralları ve ritüelleri, kendi cemaati, tapınağı ve sanatını oluşturarak kurumsal bir dine dönüşmüş ve geniş bir yayılım alanı kazanarak yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüştür; sonunda yeniden gnostik bir ekol biçimine bürünmüştür. Manihaist inanca göre, insanlar *ışık* ile *karanlık* karıştığı bir dünyaya hapsedilmişler ve kendilerini karanlıktan kurtarmayı amaçlamaktadırlar. Bu kurtuluşun ilk basamağı, bu maddi dünyanın ötesinde yaşayan Işık Tanrısı'nın bilgisine yani *gnosise* ulaşmaktır. Bu amaç doğrultusunda önce kendi gerçek tanrısal varlığını tanıması gerektiği bilinciyle insanın kozmogonik nitelikteki sorularını cevaplamaya çalışmışlardır. Bu dünyadaki kötülüğün kaynağını ve doğasını açıklamaya çalışan bir dünya şeması tasarlamışlar; bunu yaparken hem oldukça ayrıntılı hem de bazen Manihaist yazarların kendileri için bile biraz kafa karıştırıcı olan bir kozmogoni yaratmışlardır. Manihaist *gnosisin* mitlerle düğümlemesi, sonrasında da öğretinin mitolojisi ve felsefesinin birbirine karıştırılmasıyla Mani dini oldukça karmaşık bir hâl almıştır. Manihaizm'i sadece mitolojisiyle anlamlandırmaya çalışanlar, dinin bu haliyle büyük halk kitlelerine yayılmasını şaşkınlıkla karşılamıştır. Altında yatan mitolojik hikâyeyi bilmeden felsefesini anlamlandırmak de mümkün görünmemektedir. Bu çalışma, Manihaist kozmogoni mitini ve felsefesini, mitin anlatıldığı Süryanice, Sogdca, Farsça kaynaklar ışığında aydınlatmayı, Uygurca metinlerin bu hikâyelerin ne kadarını barındırdığını gösterebilmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, Uygur harfli Türkçe metinler bizzat görülmüş olmakla birlikte metinler üzerinde çalışanların bilgisi verilmiş, kabul edilen okuma önerileri metne dahil edilip farklılıklar dipnotta gösterilmiştir. Tahrip olmuş metinler, semantik açıdan bir fayda sağlamadığı için dahil edilmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Manihaizm, Uygur, kozmogoni, mitoloji, gnosis

ABSTRACT

Manichaeism, which began as a Gnostic doctrine, evolved into an institutional religion, creating its own rules and rituals, community, temples, and art, and continued to exist for centuries over a wide area until eventually, it took the form of a Gnostic school once more. According to Manichaean belief, human beings are all imprisoned in a world where *light* and *darkness* are mixed and they strive to free themselves from the *darkness*. The first step in this liberation is to attain the knowledge of the God of Light, who lives beyond this material world. To do this, they tried to answer the cosmogonic questions of mankind knowing that they must first recognize their true divine existence. They designed a world concept that tries to explain the source and nature of evil in this world; in doing so, they created a cosmogony that was both highly detailed and sometimes confusing even for the authors of Manichaeism themselves. The Manichaean religion became quite complex as the Manichaean gnosis was associated with myths, and the mythology and philosophy of the doctrine were subsequently combined. Those who tried to make sense of Manichaeism in terms

¹Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

ORCID: S.A. 0000-0003-0895-1794

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Serap Alper,
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
E-posta: serap.alper@msgsu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.02.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested: 17.05.2024

Son Revizyon/Last Revision Received: 10.06.2024

Kabul/Accepted: 08.07.2024

Atf/Citation: Alper, S. (2024). Manichaean mythology in Uyghur documents. *TUDED*, 64(2), 379–395.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2024-1438013>

of its mythology only were astonished that the religion spread to large masses of people in this form. Without knowing the underlying mythological story, it seems impossible to make sense of its philosophy. This study aims to illuminate the Manichaean cosmogony mythology and philosophy in light of Syriac, Sogdian, and Persian sources wherein the myth is told, and to show how many of these stories are contained in Uyghur texts. On this point, although the Turkish texts in Uyghur script have been examined in person, and the details of those who worked on the texts are given, the accepted reading suggestions are included in the text, and the differences are shown in a footnote. Destroyed texts are not included because they are not semantically useful.

Keywords: Manichaeism, Uyghur, cosmogony, mythology, gnosis

EXTENDED ABSTRACT

The groundwork for the origins of Manichaeism as a Gnostic doctrine has long been in place, since there was not only an ancient civilization in Mesopotamia but also a wide variety of religious traditions that had developed and converged there over a history of nearly a thousand years. In addition to extensions of the old Babylonian cults that can be traced here and there until the end of the Hellenistic period, there were Iranian religious ideas permeated the chain of Hellenistic civilization after the Persian domination (539 BC) and the reign of Alexander. Furthermore, a strong Judaism emerged in the country during the so-called Babylonian period (597 BC). In the second century, Christianity penetrated from Syria and established centers, especially in the north, such as Edessa and Nisibis (Rudolf, 1984, p. 378-379). Thus, different religious and cultural structures emerged in the same geographical area, on the basis of the traces of Babylonian cults, Hellenistic culture, Judaism, and Christianity. While some of these spread to large masses of people, the influence and spread of others remained limited.

Every religion contains a mythology and a philosophy. For example, in monotheistic religions, just as the mythological story of Adam and Eve tells of the beginning of life on earth as a result of disobedience, the origin of the faith and the philosophy of its rituals are expressed through stories. In the case of a religion separated from us many centuries ago and whose traditions and rituals cannot be identified through participant observation, we need to deal with its mythology and philosophy separately. This distinction will help our understanding of the religion, and in the case of Manichaeism, it will also help us to compare and synthesize those fragments written in different languages and in different centuries. Therefore, if we want to understand the terms in which Manichaean philosophy is expressed, we must first familiarize ourselves with Manichaean mythology.

We refer to Sundermann for the most significant sources of Manichaean cosmogony, namely, *Epistula Fundamenti*, Persian *Shabuhrgan*, the Greek works of Alexander of Lycopolis, Hegemonius' *Acta Archelai*, the book quoted by Theodoros bar Konai, the late Zoroastrian *Shkand-gumanic Vichar*, Al-Nedim's *Fihrist*, Biruni's *Asar al-Baqiya*, and Shahrastani (Sundermann 1992). Henning lists the *Epistula Fundamenti*, the Middle Persian fragment M 98–99, the Middle Persian book T III D 260, the Uyghur fragment T II D 173, Theodoros bar Konai's book, the source used by Al-Nedim, and a Sogdian fragment discussed in his paper (Henning, 1948, p. 306). Some Uyghur texts echo Mani's account of the creation of the world, but only a few fragments could be linked to their Iranian counterparts.

Clark identified 17 Turkish texts as cosmogonic; three texts are eschatological, two of which are related to the Mitri Burkan, and a few of them have parallels with the Persian Shabuhrgan (Clark, 1997, p. 94). Unlike other texts, it would be incorrect to say that these sources, which constitute the substance of the Manichaean mythological story, bear witness to a regional adaptation of Manichaeism or its evolution. This is because these stories are not the product of a particular cultural milieu and literary tradition, but are common to all texts as a narrative of origin. The answer to the question of how much and in what form the Turkish texts in our possession contain this story will bear witness to the change and development of Manichaeism from its emergence to its acceptance as an official religion by the Uyghur Turks in the eighth century.

Manichaeism is a Gnostic religion, even though it has become an institutional religion with its own rules and rituals, community, temple, and art, and has survived for centuries by becoming widespread. In Manichaeism, whose cosmogony we have sought to reveal with Syriac, Persian, Sogdian, Arabic, and Turkish sources, God is not the creator God. Creation is the work of demonic forces. The cosmos is a demonic copy of a superior world. The creation of the world was not the result of God's omnipotence, but rather, of Darkness attacking Light. The sole purpose of mankind, that came into existence by mixing with demonic elements, is to save the divine particle within him.

In Manichaeism and other Gnostic religions, these aspects are mentioned in separate studies. In this study, we tried to find the Manichaean cosmogony myth reflected in Uyghur texts, starting from the teaching of "iki yiltız üç üdkü nom," (*Two Principles and the Three Epoches*) which is the first step of entering the religion, and it was possible to see that, despite the temporal and cultural changes in Manichaean rituals, the cosmogony myth remained unchanged except for discursive differences.

The Uyghur texts have been included and retranslated into Turkish, taking into account all reading suggestions.

Giriş

Gnosis, kişisel deneyim veya algıya dayalı bilgi anlamına gelmektedir. Hellenistik senkretizmin, yani Büyük İskender'in fetihlerinden sonra Yunan ve Doğu geleneklerinin ve fikirlerinin karışımının bir ürünüdür. Asmussen'in belirttiği üzere Büyük İskender'in siyasi felsefesinin özü *Homonía*, yani İmparatorluk sınırları dahilindeki tüm halkların uyum içinde yaşamasıydı. İskender'in ölümünden sonraki yüzyıllar doğal olarak senkretizm çağına dönüşmüş ve bu mayalanma sürecinin en göze çarpan iki tamamlanmış sonucu Gizem Dinleri ve Gnostisizm olmuştur; bunlardan ilki insanı tanrısal kılarak kurtuluşunu sağlamış, ikincisi ise, kendisinin ya da bir parçasının tanrısal olduğunu fark etmesini sağlamıştır (Asmussen, 1981, s. 124). Böyle bir karışımın sonucunda gnostik öğretiler, temel malzemelerini mevcut çeşitli geleneklerden alarak “yaratılmış bir gelenek”¹ inşa etmiş; sürekliliklerini ve tutarlılıklarını gnostik mitler aracılığıyla sağlamıştır.

Bir gnostik öğreti olarak Manihaizm için gerekli malzeme zaten hazırды, çünkü Mezopotamya'da yaklaşık bin yıllık bir tarih boyunca gelişip buluşan çok çeşitli dinî gelenekler vardı. Eski Babil kültürünün uzantılarına ek olarak Pers egemenliği (MÖ 539) ve İskender'den sonra Hellenistik uygarlık zincirinde nüfuz eden İran dinî fikirleri vardı. Ayrıca, Babil Dönemi olarak adlandırılan dönemde (MÖ 597) ülkede güçlü bir Yahudilik ortaya çıkmıştı. 2. yüzyılda Hıristiyanlık Suriye'den girmiş ve özellikle kuzeyde Edessa ve Nisibis gibi merkezler oluşturmuştu (Rudolph, 1984, s. 378-379). Dolayısıyla aynı coğrafyada Babil kültürünün izleri, Hellenistik kültür, Yahudilik ve Hıristiyanlık'a bağlı olarak farklı dinî ve kültürel yapılar oluşmuştur. Bunların bir kısmı geniş kitlelere yayılırken bir kısmının etkisi ve yayılım alanı sınırlı kalmıştır.

Her din, bir mitoloji ve bir felsefe barındırır. Söz gelimi tek tanrılı dinlerde Âdem ve Havva'nın mitolojik hikâyesinin, itaatsizliğin sonucu olarak dünyadaki yaşamın başlangıcını anlatması gibi, inancın kökeni ve ritüellerinin felsefesi hikâyeler aracılığıyla verilmeye çalışılmıştır. Bizden uzun yüzyıllar önce ayrılmış, gelenek ve ritüellerini katımlı gözlemlerle tespit etmemizin mümkün olmadığı bir din söz konusu olduğunda, mitolojisini ve felsefesini ayrı ayrı ele almak gerekir. Bu ayırım, dini anlamamıza kolaylık sağlayacağı gibi Manihaizm özelinde, farklı dillerde ve farklı yüzyıllarda yazılmış parçaları karşılaştırmamıza ve sentezlememize de yardımcı olacaktır. Dolayısıyla Manihaist felsefenin hangi terimlerle ifade edildiğini anlamak istiyorsak, önce Manihaist mitoloji ile tanışmalıyız.

Manihaist kozmogoninin en önemli kaynakları için Sundermann; *Epistula Fundamenti*², Farsça *Şabuhrgan*, Lycopolisli İskender'in Yunanca eserleri, Hegemonius'un *Acta Archelai*'si,

1 Rudolph gnostik öğretiler için, “Bu dünya görüşü kendisini esas olarak eski dini imgelere bağladığından neredeyse bir parazit ev sahibi dinlerin toprağında gelişmesi gibi, parazit olarak da tanımlanabilir” der. (bk. Rodolph, 1984, s. 54-55).

2 *Contra Epistulam Manichaei quam uocant Fundamenti* (396), Manihaist *Epistula Fundamenti* ve Augustinus'un bu mektuplara cevabından oluşur. Manihaist kozmogoniyle ilgili başlıca kaynaklardan biridir.

Theodoros bar Konai³ tarafından alıntılanan kitap, geç dönem Zerdüşt *Şkand-gumanik Viçar*, El-Nedim⁴'in *Fihrist*'i, Biruni'nin *Asarü'l-Bakiye*'si, Şehristani'yi listeler (1992). Henning; *Epistula Fundamenti*, Orta Farsça M 98-99 fragmanı⁵, Orta Farsça kitap T III D 260, Uygurca T II D 173 fragmanı, Theodoros bar Konai'nin kitabı, El-Nedim'in kullandığı kaynak ve makalesinde tartıştığı Soğdca bir parça olduğunu belirtir (1948, s. 306). Bazı Uygur metinleri Mani'nin dünyanın yaratılışına dair anlatımını yansıtır, ancak yalnızca birkaç fragman İrani muadilleriyle ilişkilendirilebilmiştir. Clark, on yedi Türkçe metnin kozmogonik nitelikte olduğunu tespit etmiştir. Üç metnin eskatolojik nitelikte olduğunu ve bunlardan ikisinin Mitrî Burkan ile ilgili olduğunu belirtir. Türkçe metinlerden birkaçının birbirleriyle ilişkili olarak Farsça Şabuhrgan ile paralellik gösterdiğini ifade eder (1997, s. 94).

Manihaist mitoloji hikâyesinin malzemesini oluşturan bu kaynakların, diğer metinlerin aksine, Manihaizm'in bölgesel adaptasyonuna ya da zaman içindeki değişim ve gelişimine tanıklık ettiklerini söylemek pek doğru olmayacaktır. Zira bu hikâyeler, belirli bir kültürel ortamın ve edebî geleneğin ürünü olmayıp kökene ait bir anlatım olarak tüm metinlerde ortaklık göstermektedir. Elimizde bulunan Türkçe metinler bu hikâyenin ne kadarını ne şekilde barındırmaktadır sorusuna vereceğimiz cevap, Manihaizm'in ortaya çıkışından 8. yüzyılda Uygur Türklerince resmî din olarak kabul edilmesine kadar geçirdiği değişim ve gelişime tanıklık edecektir.

Manihaist öğretisi, *iki yültz* “iki ilke” ve *üç üdki nom* “üç zaman öğretisi” temelinde şekillenmiştir. Manihaist kozmogoni hikâyesini içeren tüm metinler bu husus üzerine oluşmuştur.

İki Yültz Üç Üdki Nom

Manihaist yaratılış miti nihayetinde *İki İlke* ve *Üç Zaman*'ın öyküsüdür. *İki İlke* ya da *Kök*; *ışık* (yaruk) ve *karanlık* (kararig)'in özleridir. *Üç Zaman* ise; geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman. Mani'nin öğretisinin başlangıcı iki ilksel ilkenin sonsuzluğuna, ortası bunların karışımına ve

- 3 7. yüzyılın başında yaşamış olduğu anlaşılan Kaşkar Nasturi Piskoposu Theodoros bar Khoni'nin Süryanice **Scholia** eserine sahibiz. Theodoros bar Konai, doğrudan bir Manihaist yazıdan alıntı yapmaktadır. *Scholia*, Franz Cumont'un *Recherches sur le Manichéisme* adlı eserinin I. cildi olan *Cosmogonie Manichéenne*'de (1908) tam ve aydınlatıcı bir yorumla verilmektedir.
- 4 Arap dilinde Mani ve Manihaist literatürle ilgili en önemli eserlerden biri, MS 988 yılında El-Nedim olarak bilinen Muhammed ibn İshak el-Varrak'ın, bir tür edebiyat tarihi olan *Fihristü'l-'Ulum*'u, Mani ve eserleri hakkında uzun bir bölüm içerir. 1862'de Gustav Flügel tarafından düzenlenmiş ve bol açıklayıcı notlarla çevrilmiştir.
- 5 F. W. K. Müller 1904'te "*Manuscript Remains in Estrangelo Script from Turfan*" adlı eserinde bu fragmanları transkripsiyon halinde sunmuştur. Daha sonra Salemann, metnin transliterasyonunu yayımlamış, ancak kozmolojik karakterini belirlemediği. Bu metin yayımları Orta İran Manihaist metinlerinin daha ileriki çalışmaları için temel oluşturmuştur. A. V. W. Jackson, *Research in Manichaeism with Special Reference to the Turfan Fragments* adıyla yayımlanan çalışmasında metni ele almıştır: bk. Jackson, 1932, s. 22-73. Jackson, ayrıntılı yorumunda Müller ve Salemann'dan farklı okumalar yapmış, Manihaizm üzerine çok sayıda Batı ve Doğu kaynağından yararlanarak metnin içeriğini ilk kez ayrıntılı olarak değerlendirmiştir. Metin 1948 yılında W. B. Henning tarafından transliterasyon, çeviri ve notlarla yayımlanmıştır. Mary Boyce, *Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian* adlı eserinde hem bazı yazım hatalarını düzelten hem de zor pasajların anlaşılmasını teşvik eden kapsamlı açıklamalarla metnin yeni bir transliterasyonunu sunmuştur (Boyce 1975, s. 60-63). Metin son olarak Hutter tarafından yayımlanmıştır: bk. Hutter, 1992, s. 8-23.

sonu da *ışık* ve *karanlık*ın ayrılmasına dayanır.

Huastuanift'ten alınan aşağıdaki parçaya göre, Manihaist Uygurlar için “iki ilke üç zaman” öğretisini bilmek, kabul etmek, dinin gereklerinden biridir:

säkizinç kertü t(ä)ñrig / arıg nomug biltükümüztä / bärü eki yıldızig üç / üdki nomug biltimiz / yaruk yıldızin t(ä)ñri yerin / tünärig yıldızin tamu yerin / biltimiz yämä yer t(ä)ñri yok / ärkän öñre nä bar ärmış / tepän biltimiz t(ä)ñrili yäkli / nätä ötrü süñüşmiş / yaruklı karalı kaltı / katılmış yerig t(ä)ñrig kim / yaratmış tepän biltimiz / yämä arkun yer t(ä)ñri nätä / ötrü yok bolgay yaruklı / karalı kaltı adrılgay / antata kesrä nä bolgay tepän / biltimiz. (Clark, 2013, s. 85_{VIIIA:156-173}; Özbay, 2014, s. 85₁₉₅₋₂₁₂)

[Sekizinci olarak doğru tanrıyı, temiz öğretiyi (Mani dinini) kabul ettiğimizde *iki ilke* ve *üç zaman* öğretisini de kabul ettik. *Işığın* özü olan cenneti (ve) *karanlık*ın özü olan cehennemi bildik. Yer ve gök yokken önceden ne varmış, öğrendik. Tanrı ve şeytan neden savaşmış, *ışık* ve *karanlık* nasıl karışmış, yeri ve göğü kim yaratmış, öğrendik. Yine sonra yer ve gök ne sebepten yok olacak, *ışık* ve *karanlık* nasıl ayrılacak (ve) ondan sonra ne olacak, öğrendik.]

Yukarıdaki aktarımda görüldüğü üzere, *iki yıldız üç üdki nom* öğretisini kabul etmek Manihaist mitolojik hikâyesini de kabul etmek demektir. Metinde *bil-* fiili *gnosisi* tanımlar şeklinde “inanmak, kabul etmek” anlamları yanı sıra “uyanmak, yeniden hatırlamak” anlamlarını da kapsamaktadır.

İlk Dönem

Bu dönem, karanlık ve aydınlığın ya da *ışık* âleminin kesin olarak ayrıldıkları ve mücadelelerini pasif olarak gerçekleştirdikleri bir dönemdir (Tokyürek, 2019, s. 479). Başlangıçta iki öz vardı: *Işığın* özü ve *karanlık*ın özü. İyi ilke, *Işık Cenneti*⁶’nde yerleşmiştir, hükümdarı *Yücelik Babası* ya da *Zurwan*’dır. Onun yanında akıl, bilgi, hikmet, düşünce, ihtiyat bulunur. Kötü ilke, karanlıklar âleminde, hükümdarı ise *Karanlıklar Prensi*, *Şeytan*⁷ ya da *Ehrimen*’dir. Onun yanında ise; sis, ateş, şiddetli rüzgâr, su ve karanlık (Jackson, 1932, s. 223-224)⁸ vardır. *Işık Cenneti* beş yücelikten oluşur, bunlar *Yücelik Babası*, 12 aeon (ebedi varlıklar, 12 burç olarak *Işık Cenneti* hükümdarına itaat ederler), sonsuz kutsal yer, saf hava ve *ışık* âlemi’dir.

6 *Işık Cenneti*’ni ve onun hükümdarı *Yücelik Babası*’nı tanımlayan metinler içinde en ayrıntılı olan Sogdca metin için bk. W. B. Henning, “A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony”, *Bulletin of the School of the Oriental and African Studies*, University of London, 1948, Vol. 12, No. 2 (1948), pp. 306-318.

7 Parça metinlerde “Karanlık Prensi”, Orta Farsça metinlerde “İblisler Kralı”, Arapça metinlerde “Şeytan”, Farsça metinlerde “Ehrimen”.

8 İbn al-Nedim’in *Fihrist*’inde şu şekilde ifade edilmiştir: Mani şöyle dedi: “Âlemin ilkesi iki şeydir: Biri *ışık*, diğeri ise *karanlık*. Her biri diğerinden ayrıdır. *Işık* ilk büyüktür, sayıya sığmaz. O, *Işık Bahçeleri*’nin hükümdarıdır. Beş azası vardır: Hoşgörü, bilim, akıl, gayb/algılanamaz ve idrak. Beş tane daha vardır bunlar ruhanidir: sevgi, iman, vefa, hayır, ihsan ve hikmet. Bu sıfatlarıyla ezeli olduğunu ve onunla beraber ezeli iki şeyin bulunduğuunu iddia eder: Biri gök, diğeri yerdir” (Dodge, 1970, s. 777).

Aşağıdaki Uygurca metin *Yücelik Babası*'nın beş uzvundan bahsetmektedir. Theodoros'un verdiği akıl, bilgi, hikmet, düşünce, ihtiyat yerine kut, akıl, gönül, düşünce, duyu uzuvlarını koymasıyla Fihrist'le paralellik göstermektedir.

U262, T I D 20, arka yüz: t(ä)ñri yerintäki alkatmış yeg []

1 yämä takı ol yaruk yaşuk vajir 2 öñlüg alkatmış yer kim kamağ 3 t(ä)ñrilärniñ bäk katıg täprämäz 4 kamşatmaz ornaglari orunları ol 5 yämä beş bölükün bölmüş ol kut 6 sını kamağ t(ä)ñri yeriniñ ortusın 7 içrâ ög sını birdin sıñar köñül 8 sını kün tugsuktan sıñar sakıñç 9 sını kün batsıktın sıñar tuymak 10 sını yerdin sıñar [] 11 [] täñri ö[] 12 [] ögdır [] 13 [] ulug ellig [] 14 [] zugs[] 15 [] çı yi[] (Zieme, 1975, s. 31-33)

[Yine o parlak yıldırım renkli övülmüş yer, bütün tanrıların sağlam, sert, sarsılmaz yerleridir. O da beş bölüme ayrılmıştır. Kut uzvu tüm tanrı yerinin ortasında, akıl uzvu güney tarafta, gönül uzvu doğu tarafta, düşünce uzvu batı tarafta, duyu uzvu (kuzey tarafta). Tanrı övgü yüce hükümdar.....]

Orta Dönem: Işık ve Karanlığın Savaşı

Öğretinin içeriğini Orta Dönem'in mitolojik anlatımı oluşturmaktadır. Geçmişte birbirinden ayrı olan *ışık* ve *karanlık*ın Orta/ Karışık Dönem'de birbirine karışması hadisesi konu edilmektedir. Özünde kötü olan *karanlık*, özünde iyi olan *ışık*a karşı bir istek duymuştur. Mani, ebedî düzendeki bu ilk bozulmanın nasıl gerçekleştiğini açıklayamamıştır, ancak bir yerlerde bunu, *karanlık*ın çok uzaklardan kendi bölgesinin ötesinde “hoş bir şey” olduğunu koklayıp algılaması şeklinde ifade etmiş gibi görünmektedir (Mitchell I, 1912, s. lx).

Karanlık, *ışık*a istek ya da hırs veya şehvet olarak tanımlayabileceğimiz insan doğasına ait olan özelliklerle yaklaşmıştır. *Işık*ın bir kısmını emmiş ve hapsedmiştir. Theodoros bar Konai'nin anlatımına göre, karanlıklar kralı *ışık* bölgesine yükselmeyi dilediğinde *Beş Yücelik* titredi. *Yücelik Babası* da titredi ve “Beş Yücelik'ten hiçbirini savaşa göndermeyeceğim, çünkü onlar barış için yaratıldılar” dedi ve *Yaşam Anası*'nı (Uyg. *Öğ Täñri*) çağırdı. *Yaşam Anası*, *İlk İnsan*'ı (*Hormuzta Täñri*); *İlk İnsan* da beş oğlunu çağırdı (Jackson, 1932, s. 224-225).

İlk İnsan (Hormuzta Täñri), beş oğlunu çağırdı ve savaşmak üzere *karanlıklar diyarına* gitti. Önce beden giysisini giydi ve Eter, Rüzgâr, Işık, Su ve Ateş olan beş oğlu ile Şeytan'a ve iblislere karşı saldırdı. İblislerin birçoğunu hapse attı ama iblisler tarafından kuşatıldılar (Esmailpour, 2005, s. 60). *Karanlık*, *İlk İnsan*'a büyük bir darbe indirdi ve onun saf ışık, ateş, rüzgâr ve su elementlerinden oluşan parlak kıyafetini yuttu. *Işık*, *karanlık*la karıştı ve bu dünyanın özü böylece meydana geldi (Burkitt, 1922, s. 270-271).

Varlık kazanma sürecinde *Yücelik Babası*'nın *Yaşam Anası*'nı ve *Hormuzta Tanrı*'yı, *Hormuzta Tanrı*'nın *Beş Tanrı*'yı, hikâyenin geri kalanında *Yücelik Babası*'nın *Yaşayan Ruh*'u,

Yaşayan Ruh'un *Hormuzta Tanrı*'yı çağırması olgusu, araştırmacılarca bazen yaratmak, bazen uyandırmak anlamlarında kullanılmıştır. Aşağıda Huastuanift'ten alınan parçada "sözlüğün" ifadesi bu yaratım, çağrı veya uyandırma eyleminin sözle gerçekleştirildiğini göstermektedir. *İlk İnsan*'ın *Şimnu* ve diğer şeytanlarla savaşmak üzere Karanlıklar diyarına gidişi Huastuanift'te şöyle anlatılmaktadır:

1 Hormuzta t(ä)ñri beş t(ä)ñri birlä 2 kam(a)g t t(ä)ñrilär sözlüğü(ü)n 3 yäkkä sünüşgäli k[äl]ti 4 inti, anıg kılınç(ı)g ş(i)mnulugun 5 beş türlüg yäklärlüğü sünüşdi 6 t(ä)ñrili [y]äkli y(a)ruklı karalı ol 7 üdün k[at]ıldı hormuzta t(ä)ñri 8 oglan[ı] beş t(ä)ñri bizning üzüt(ü)müz 9 sön [yä]klüğü sünüşüp balıg baş(ı)g 10 boltı yämä kam(a)g yäklär ul[u]glar 11 todunçuz uvutsuz suk yäk [birlä] 12 yüz artukı kırk tümän yäk[niñ yavlak] 13 bilginiä katılıp ögsüz köñül- 14 süz boltı k(ä)ntü tugmış kılınmış 15 mäñigü t(ä)ñri yerin unitu ıdı 16 y(a)ruk t(ä)ñrilärdä adırlıtı antadata 17 bärü t(ä)ñrim yäk kılınçıña 18 anıg kılınç(ı)g ş(i)mnu ögümüzni 19 sakınçım(ı)znı azgurdukin a[r]kun 20 biligsiz ögsüz boltukumuz üçün 21 kam(a)g y(a)ruk üzütlärniñ töz[injä] 22 [yıl]tızu[a] arıg y(a)ruk äzrua t(ä)[ñ]rikä 23 [näçä y] azıntım(ı)z yañılt(ı)m(ı)z ärsär (Clark, 2013, s. 83_{IA: 001-024}; Özbay, 2014, s. 78-79).

[*Hormuzta Tanrı*, *Beş Tanrı*'yı çağırarak şeytanla savaşmak üzere (karanlıklar ülkesine) indi. Kötü yaratılışlı *Şimnu* ve beş şeytanla savaştı. Tanrı ve şeytan, *ışık* ve *karanlık* o sırada birbirine karıştı. *Hormuzta Tanrı* ve bizim ruhumuz olan oğulları *Beş Tanrı* şeytanlarla savaşıp yaralandı. (Hormuzta Tanrı) Bütün şeytanların en büyüğü olan hırs/ şehvet şeytani ile 140 bin şeytanın kötülüğüne/ karanlığına karışıp düşünemez oldu, kendi doğduğu, yaratıldığı, ebedi tanrı yerini unuttu, ışıktan ayrıldı. O zamandan beri Tanrım, kötü yaratılışlı *Şimnu* aklımızı, düşüncemizi şeytanın yoluna saptırdığı için, bilgisiz, akılsız olduğumuz için, bütün aydınlık ruhların esasına, temiz parlak *Ezrua Tanrı*'ya ne kadar günah işlediyssek...]

Bu ilk çağrı ile karşımıza çıkan karakterlerden *Hormuzta Tanrı* ya da *İlk İnsan* [Orta Farsça *Ohrmizdbay Mad*, *Ohrmizdbay*, *Zurwan*; Part. *Ohrmizdbag*, *Ohrmizdbag Mad* (bk. Boyce, 1975, s. 9)], göksel bir varlıktır. Onun esareti, maddi dünyaya hapsedilmiş insan ruhunun sembolüdür. Huastuanift'te de görüldüğü üzere *Hormuzta Tanrı* ve beş oğlunun bilinçsiz bir şekilde karanlığın derinliğine düşmesi maddi dünyadaki unutkanlık, körlük ve sağırlık olarak yorumlanabilir.

Cumont'tan alıntı yapan Jackson, *İlk İnsan*'ın aşağı inerken kendisinden önce ışığını yaydığını, bunu gören Karanlıklar kralının "gökte aradığımı yerde buldum diyerek" titrediğini, *İlk İnsan*'ın kendisini ve beş oğlunu, Karanlıklar kralına yem olarak verdiğini yazar (1932, s. 226). Suriyeli Efrem de aynı fikri dile getirmiştir (Mitchell I, 1912, s. lxxix). Uygurca metinlerde bu anlamda bir ifade bulunmamaktadır.

Süryani metinlerde *Hormuzta Tanrı*'nın beş oğlundan (*hamse 'alaha ziwane*) dördü Işık, Rüzgâr, Ateş ve Su zikredilir, beşinciyi Fihrist'te *el-nesim*, Soğdca metinlerde *pravahr* ve Uygurca metinlerde *tıntura* olarak görmekteyiz:

üçünç yämä beş t(ä)ñrikä / Hormuzta t(ä)ñri oğlanıña / bir tintura t(ä)ñri ekinti / yel t(ä)ñri üçünç yaruk / t(ä)ñri törtünç suv t(ä)ñri / beşinç ot t(ä)ñri sön / yäklügün süñüşüp / balıktukın karaka katıltu- / kın üçün t(ä)ñri yerinärü / baru umatın bo yertä / ärür (Clark, 2013, s. 84_{III.A: 032-042}; Özbay, 2014, s. 81₇₀₋₈₀).

[Üçüncü olarak, Beş Tanrıya, *Hormuzta Tanrı*'nın oğulları birinci Tintura (hafif esinti) Tanrı, ikinci Yel (Rüzgâr) Tanrı, Üçüncü Yaruk (Işık) Tanrı, dördüncü Su Tanrı, beşinci Ateş Tanrı, şeytanlarla savaşıp yaralandığı, *karanlıka* karıştığı için, Tanrı yerine gidememiş, burada, yani Karanlıklar diyarındadır]

(*Hormuzta Tanrı* yani *İlk İnsan* bilinçsiz bir şekilde karanlıklar diyarında hapsedilmişti) *Yücelik Babası*'nın çağrısıyla *İlk İnsan* uyandı. *İlk İnsan* tekrar kendine geldiğinde *Yücelik Babası*'na yedi kez dua etti (Jackson, 1932, s. 228) ve *Yücelik Babası*, ikinci çağrıyı yaptı, *Işıkların Sevgilisi*'ni çağırdı. *Işıkların Sevgilisi Büyük Mimar*'ı; *Büyük Mimar*, *Yaşayan Ruh*'u ve o da beş oğlunu çağırdı. *Yaşayan Ruh* ve beş oğlu *Karanlıklar Diyarı*'nın sınırlarına indiler. *Yaşayan Ruh* yüksek sesle haykırarak *İlk İnsan*'ı çağırdı. Bu çağrı, *Çağrı Tanrısı (Hrostag)*; *İlk İnsan*'ın cevabı da *Cevap Tanrısı (Padwahtag)* olarak tezahür etti. Theodoros bar Konai, *İlk İnsan*'ın kurtarılmasından hiç bahsetmez, doğrudan dünyanın oluşumu hikâyesine geçer.

Uygurca metin, *Hormuzta Tanrı* uyandıktan sonra Tanrı yerine yükselmiş ve sonra savaşmak için tekrar inmiş gibi bir anlam taşımaktadır:

U 267 (T I a) ön yüz 1 [yer suv]ka inti, ol üç yäklärig 2 anh(a)rw(a)z(a)nta badı, tört 3 y(a)ruk küçin birlä bo y[er] 4 suvka inti apamu bo[lgin]ça⁹ 5 b[]mınga 6 ad[]tanu[] ol 7 ba[] [t]ört 8 b[.]z [o]l [ho]rm[uz]ta 9 t(ä)ñri y(a)rl(a)kançuçı köngüllüg 10 ärti ş(i)mnuğ näçökläti ölürdi 11 tep sezik ay(ı)tsar inçä 12 kikinç bergil: ş(i)mnu öz tilin 13 täğşürüp kamağ yäklärkä 14 inçä tep tanuklayu sav 15 berdi sizläräd almış agu 16 hormuzta t(ä)ñrikä atgay 17 m[(ä)n] hormuzta t(ä)ñrig bo (Le Coq, 1911, s. 19; Özertural, 2005, s. 44-46).

[Yeryüzüne indi, o üç şeytanı burçlar kuşağında bağladı, dört parlak gücü ile bu yeryüzüne indi. Ezelden beri *Hormuzta Tanrı*, merhametli idi. *Şimnu*'yu nasıl öldürdü diye şüphesini dile getirirse şöyle cevap ver: *Şimnu*, diğer tüm şeytanlara kendi dilini değiştirip sizlerden aldığım zehri *Hormuzta Tanrı*'ya atacağım. *Hormuzta Tanrı*'yı bu]

U 267 (T I a) arka yüz: 2 tedi .. atmış agusı öz 3 başıña täğdi töpün 4 [t]üşti tümän tümän 5 y[a]lvardı ş(i)mnu m(ä)n hormuzta 6 t(ä)ñri[i] [.]am [t] tep[] 7 näng [.]ya[] t 8 yäklär [] 9 ärti[lär] [] ol 10 yedilär ölürdilär ätöz[i]n 11 tamu ünürinä¹⁰ tüşti 12 ol üdün hormuzta t(ä)ñri 13 o:t t(ä)ñrig baltuça kılıp 14 ş(i)mnu başın bıçtı ol ok 15 o:t t(ä)ñrig yetmiş tümän 16 birä süñü täğ kılıp 17 ş(i)mnu başın süñü başın[ta] (Le Coq, 1911, s. 20; Özertural, 2005, s. 46-47).

9 Abamu bu[rxan]ça (Le Coq 1912: s. 19: 4; DTS 1969: s. 2a; Bang 1923: s. 191, Açk. 1)

10 öngünüñä (Le Coq, 1911, s. 20)

[dedi. (*Şimnu*'nun) attığı zehir kendi başına geldi, baş aşağı düştü. Yüzlerce kez yalvardı: Ben *Şimnu*, *Hormuzta Tanrı* deyip asla şeytanlar idiler. yediler, öldürdüler. Bedeni cehennem mağarasına düştüğünde *Hormuzta Tanrı*, *Ateş Tanrı*'yı balta şekline büründürüp *Şimnu*'nun başını kesti. Yine o *Ateş Tanrı*'yı yetmiş bin mil uzunluğunda bir süngüye çevirip *Şimnu*'nun başını süngünün ucunda...]

Hormuzta, unutkanlığın ve uyanışın sembolü; *Ehrimen* ile savaşan ilk tanrıdır. Yukarıda *Hormuzta Tanrı*'nın beş oğlu hakkındaki [T II K 2a *195, ön yüz] metinden de anlaşılacağı üzere Uygurca metinler *Hormuzta* ile *Yaşayan Ruh*'u karıştırmış görünmektedir.

Mitolojik anlatıya göre, sonra *Çağrı Tanrısı* ve *Cevap Tanrısı*, *Yaşam Anası* ve *Yaşayan Ruh*'a doğru ilerlediler. *Yaşayan Ruh*, ışık ve karanlığın sınırına sağ elini uzattı, *İlk İnsan*'ı yukarı çekti ve onu Işık Cenneti'ne getirdi. Aşağıdaki Uygurca parçada diğer metinlerden farklı olarak *Cevap* ve *Çağrı* Tanrılarının cehenneme indiğini ve karanlık parçacıklarıyla karıştığını görüyoruz:

T II D 173b I (U 169), ön yüz: Ögrünçü bulzun¹¹

1 t(ä)şti, äkinti yämä k(a)mag t(ä)ñri 2 yerniñ¹² äsängüsin berti 3 üçünç ädgü nomug berti 4 törtünç katıglanturtı s(a)klan- 5 turtı odgurtı .. bişinç 6 onınta t(ä)ñri yiriñärü 7 kapagin açtı .. inçä k(a)ltı 8 suv ı ıgaç kapagin 9 yertä açä berürçä 10 ançolayuma hröştag 11 t(ä)ñri horm(u)zta t(ä)ñrikä beş 12 t(ä)ñrikä kapagin açä berti 13 ... yämä hröştag¹³ padväxtag¹⁴ 14 t(ä)ñri horm(u)zta t(ä)ñritän 15 t(a)mutan yokaru agtukta 16 .. ol ödün wadjıwanta¹⁵ 17 t(ä)ñri ög t(ä)ñri t(ä)rkäläyü 18 k(ä)ltılär, horm(u)zta t(ä)ñrig 19 t(a)mutan yokaru agturdı 20 ünt[ürt]i .. t(ä)ñri yiriñärü (Le Coq, 1911, s. 12-13; Özertural, 2005, s. 28-29).

[deşti. İkinci olarak da tüm tanrı yerinin esenliğini verdi. Üçüncü olarak iyi öğretiyi verdi. Dördüncü gayret ettirdi, dikkat ettirdi, uyandırdı .. beşinci sağ eliyle cennetin kapısını açtı .. Tıpkı suyun bitkinin ağacın kapağını yerde açivermesi gibi *Çağrı Tanrısı*, *Hormuzta Tanrı*'ya ve *Beş Tanrı*'ya kapıyı açıverdi. ... Yine *Çağrı* ve *Cevap* Tanrıları, *Hormuzta Tanrı*'dan arınıp cehennemden yukarı çıktığında .. o zaman *Yaşayan Ruh* ve *Yaşam Anası* hemen geldiler, *Hormuzta Tanrı*'yı cehennemden yukarı çektiler. Cennete doğru...]

Manihaist mitolojinin en önemli teması olan *Hormuzta Tanrı*'nın kurtuluşu hikâyesi, felsefi açıdan insan ruhunun kurtuluşu ve yeniden ışık cennetine ulaşmasını simgelemektedir. *İlk İnsan*'ın kurtarılışı, daha sonra tüm bireysel ruhların kurtuluşu için bir modeldir.

11 bolzun (Le Coq, 1911, s. 12), bulzun (Özertural, 2005, s. 28)

12 yirin (Le Coq, 1911, s. 12),

13 Part. Xroştag Yazd "his sixth son, the Call-God" (Boyce, 1975, s. 9)

14 Part. Padwaxtag Yazd "his sixth son, the answer-God" (Boyce, 1975, s. 9)

15 Part. Wad jiwandag, Orta Fars. Mihr Yazd "The Living Spirit" (Boyce, 1975, s. 9)

İlk İnsan'ın tekrar cennete alınmasının ardından ikinci çağrının karakterlerinden biri olan *Büyük Mimar*, *karanlık*ın güçlerini cehennem bölgesine hapsedecek olan duvarı yaptı. Sorun artık sadece karanlığı bir duvarla hapsedmek değil, emilen ışığı *arkonlar* yani şeytanın oğullarından geri çıkarmaktı.

Efrem'e göre, *Yücelik Babası*'nın yardımıyla güçlendirilmiş olan *İlkel İnsan* "karanlığın oğullarını avladı, derilerini yüzdü. Derilerinden gökyüzünü, dışkılarında toprağı, kemiklerinden dağları yaptı. Tüm bunları, içlerine karışmış olan ışık parçacıklarını onlardan süzmek için yaptı. Böylece dünyamız inşa edildi (Mitchell I, 1912, s. xxxiii-xxxiv). Boyce, Orta Farsça ve Partça metinlerden hareketle dünyanın yaratılışını şöyle ele alır: *Yaşayan Ruh* daha sonra *karanlık*ın güçlerine saldırdı ve onları yendi. Öldürdüğü iblislerin bedenlerinden 8 yeryüzü, derilerinden 10 gökyüzü yarattı. Diğerlerini, onların şeflerini ya da *Arkonların* gökkubbede canlı olarak zincire vurdu. Yutulan ışığın hala kirlenmemiş olan bir kısmından güneşi ve ayı, biraz kirlenmiş olan ışıktan da on birinci gökyüzüne, yani bu dünyadan görülen gökyüzüne yerleştirilen yıldızları yaptı. Madde tarafından tutulan *ışık*ın kurtarılması için, *İhtişamın Kralı* tarafından kontrol edilen Ateş, Su ve Rüzgârdan oluşan Üç Çark yaptı. *İhtişamın Bekçisi* 10 göğü yukarıdan tuttu ve beşinci dünyanın üzerinde duran *Atlas* omuzlarında üç üst dünyayı destekledi (1975, s. 5).

Theodoros bar Konai'de hikâye şöyle geçer: *Yaşayan Ruh*, üç oğluna *karanlık*ın oğullarını öldürmelerini ve *Yaşam Anası*'na teslim etmelerini emretti. *Yaşam Anası* onların derilerinden on kat gök yaptı. Bedenlerini *Karanlıklar* ülkesine fırlattılar ve sekiz yer yaptılar (Jackson, 1932, s. 234-235).

İbnü'l-Nedim Fihrist'te şöyle anlatır. Mani şöyle dedi: Işık diyarının hükümdarı meleklerinden birine ışık parçacıklarının karanlık parçalardan kurtulması için bu âlemi yaratmasını ve onu bu karışık parçacıklardan kurmasını emretti. O da 10 gök ile 8 yeri bina etti. Meleklerden birine gökleri, diğerine yerleri taşımasını emretti. Her gök için büyük, geniş dehlizleri olan 12 kapı ve giriş yaptı. Kapıların her biri diğerine benziyordu ve ona bakıyordu. Bu giriş kapılarının her biri için 6 eşik, her eşik için 30 şerit ve her şerit için 12 saf yaptı. Dahası, eşik şeritlerini ve sıralarını göklerin yüksekliği gibi maksimum yükseklikte yaptı. Yeryüzünün en alt kısmındaki göğün göklere ulaşmasını sağladı ve bu dünyanın etrafında bir hendek açarak *ışık*tan elenmiş *karanlık*ı içine attı. Bu hendeğin arkasında bir duvar oluşturdu, böylece *ışık*tan ayrılan *karanlık*ın hiçbirini dışarı çıkamadı (Dodge, 1970, s. 781-782).

Aşağıdaki Uyurca metinde *Hormuzta Tanrı* kurtarıldıktan sonra *Yaşam Anası* ve *Yaşayan Ruh*'un dünyayı yaratmaya başlamaya hazırlandıklarını görüyoruz:

T II D 173b 1 (U 169), arka yüz: kamagnıη kutı k(ä)ntü 1 ıdtı .. yämä ög t(ä)ηri wad- 2 jiwantag t(ä)ηri olar beş 3 t(ä)ηriläriğ horm(u)zta t(ä)ηridä 4 ar<i>t<t>ılar¹⁶ yämä yirig t(ä)ηrig 5 y(a)ratgali etgäli anuntılar .. 6 äη ilki on kat kök 7 t(ä)ηrig

16 artılar (Le Coq, 1911, s. 14).

antag bir turgün 8 yaptılar y(a)ratdılar ... k(a)ltı 9 yağı yemişlik äv bark 10 y(a)ratırça .. t(a)kı k(a)ltı 10 yağı 11 yerdän temin örtürürçe 12 ... k(a)ltı oğul oğlan ärgüsintä 13 äürçä ... ançulayuma 14 bo yir suv on kat kök 15 t(ä)ñri y(a)rat<t>ukta anjar ohşayur 16 ärti ... ymä bir y(e)g(i)rminç 17 anh(a)rw(a)z(a)nag et<t>i y(a)rat<t>i yeti 18 türlüg ärdämtä ötrü 19 ... bir k(a)mag yäklärkä 20 bağı bolzun ek[inti] [k] (a)mag (Le Coq, 1911, s. 14-15₁₋₂₀; Özertural, 2005, s. 30-31).

[gönderdi .. Yine *Yaşam Anası ve Yaşayan Ruh*, beş tanrıyı *Hormuzta Tanrı*'dan arındırdılar ve yeri göğü yaratmak için hazırladılar. Önce on kat mavi göğü, yeni bir bahçeli ev yaratır gibi, bitkinin yerden bitmesi gibi,yarattılar. Bu yeryüzü on kat mavi gök ona benliyordu. On bir burç yarattı]

Hemen aşağıdaki metinde yeryüzünün şeytanın bedeni üzerine kurulduğunu gösteren ayrıntılı bir anlatım bulunmaktadır:

T II D 121, ön yüz: 1 [] [kün t[u]gsuktunkı 2 yer suv [o]l []
]1 yäk başın 3 basa tutar .. nä tagları 4 ı ıgaç kaya kum barı 5 kop basar .. kudı içinä 6 kün batsıktakı yer suv 7 basa tutar .. äki yaranıñ 8 başıña b(i)rdinki yerdinki yer 9 suv basa tutar .. üzin 10 S(u)mir Tag basa tutar .. äkitin 11 ingüsi¹⁷ ol säkiz taglar 12 basa tutar .. wadjıwanta 13 t(ä)ñrinin ulug küçlüg 14 karşıg ak-virhar ol yäkiğ 15 [b]asa tutar .. birök ol 16 arviş yok [] monça 17 basurup []r []r näñ (Le Coq, 1922, s. 8-9₁₋₁₇)

[...doğu ...şeytanın başının olduğu yerdedir. Dağları, bitkiler ağaçlar, kayalar kumlar hepsi üzerindedir. Hemen karşısında batı yerleşmiştir. Bir omzuna kuzey, diğer omzuna güney yerleşmiştir. Yüzünde Sumeru Dağı konumlanmıştır. ...her iki kaburgasında sekiz dağlar yerleşmiştir. *Yaşayan Ruh*'un büyük sarayı, beyaz tapınak o şeytanın üzerindedir.]

Metnin arka yüzünde tahrir olmayan kısımda bulunan *antata ötrü Wadjıwanta T(ä)ñri on kat kök t(ä)ñritä öz ton türti .. [s]uv t(ä)ñriğ yarıkça tonça kädip ...* (Ondan sonra *Yaşayan Ruh* on kat mavi gökten kendisine elbise yaptı. Su Tanrıyı zırh gibi, elbise gibi giyip) (**T II D 121, arka yüz**) ibaresinde *Yaşayan Ruh*'un on kat gökten kendisine bir elbise yapıp *Su Tanrı*'yı zırh gibi giymesi anlatılır. Oysa *Hormuzta Tanrı*'nın beş oğlundan bahseden aşağıdaki Uygurca metinde *Su Tanrı*'yı giyen *Ezrua Tanrı*'dır.

T II K 2a *195, ön yüz: 1 ol tintura t(ä)ñri yel t(ä)ñri 2 y(a)ruk t(ä)ñri suv t(ä)ñri ot 3 t(ä)ñri bolar barça Äzrua t(ä)ñri 4 üzä kädilip birlä katılıp 5 äürülr. Bo beş yar[uk t(ä)ñri] 6 sınırları barça [] 7inçä [] (Le Coq, 1911, s. 21-22; Özertural, 2005, s. 71)

Uygurca metinlerde mitolojik karakterler birbirine karıştırılmıştır. Bu husus, Manihaist Uygurlar için uygulamanın teorik bilgiden daha fazla önem arz etmesi olarak yorumlanabilir.

17 ingü – äyäkü ~ äyägü “kaburga kemiği, göğüs kafesi; yan, taraf” (Wilkens, 2021, s. 307, 132)

Yaşayan Ruh, Beş Aydınlık Tanrı'dan yutulmuş olan ışıktı arındırdıktan sonra Güneş'i, Ay'ı ve binden fazla ışığı (yıldızları) yarattı. Unsurları, yani rüzgâr, su ve ateşi yarattı onları aşağıda şekillendirdi. *İhtişamın Kralı* rüzgâr, su ve ateş çarklarını karanlığın oğullarının zehriyle yanmadan Beş Aydınlık Tanrıya hizmet edebilsinler diye üzerlerine serdi. Sonra *Yaşam Anası*, *İlk İnsan* ve *Yaşayan Ruh*, *Yücelik Babası*'na dua edip yalvardılar. *Yücelik Babası* onları duydu ve Üçüncü Çağrı'yı yaptı (Jackson, 1932, s. 236-240).

Üçüncü çağrıda yeni bir karakterle karşılaşılıyor: *Elçi*. Aşağıdaki metinde gördüğümüz üzere *Elçi* yani *Mitri Burkan*, beklenen kurtarıcıdır.

U297, arka yüz: 1 [] g k [] [bo yir] 2 üzâki açmakıg [] 3 [] agrıgıg, isıgıg, 4 tumlıgıg kop tıdgay. [Ol] 5 üdkâ kamag beş tür[lüg] 6 tmlıg turalıg, ı ıgaç, äv[in] 7 yemiş, taş toyagu kop 8 til bulgay tâñrı tilinçâ 9 kertü mitri burkanıg ögây 10 alkagay. Ötrü [ol] üdkâ 11 [mi]tri burkan yarlıgınc[â] 12 [friş]tilâr tört [] uñaru 13 [] ta [] (Zieme, 1975, s. 39-43)

[.... Bu yeryüzündeki açlığı, ağrıyı, sıcaklığı, soğukluğu hep engelleyecek. O zaman bütün beş türlü canlı, bitki ağaç, meyve, taş çakıl hep dile gelecek. Tanrı dilince gerçek *Mitri Burkan*'ı övecek. Sonra o zamanda *Mitri Burkan* buyruğunca dört ...]

Kurtuluş, maddi dünyanın ötesinden gelecek bir kurtarıcı tarafından gerçekleştirilecektir. Bu durumda yalancı, sahte kurtarıcılar da ortaya çıkacaktır. Aşağıdaki metin bunu anlatmaktadır:

TM 180 ön yüz: 1 [] ind äki pdr[] [] r ol bulg[] 3 [] mitri yer üzâ [] 4 biz anı köntür? an[] g[] [] 5 biz teyürlâr anıñ nomı barı 6 süñüşmâk ol ol yâk 7 [o]gulı bälğüsü mingüsi 8 ud bolgay bu yer üzâ nâñ 9 antag täv kür yälvi arviş 10 yok kim ol umasar şimnu 11 [k]üçinâ kopıg ugay inçâ 12 [] kamag bodunka nomçıka 13 [] mitri burkan tâñrı 14 [og]lı kälğây tepän [] 15 [] kertü tâñrı oğlu män män [] 16 [] elig bodunug [] 17 [] d[in]dar [] (Le Coq, 1919, s. 5).

[..... ikibiz derler. Onun tüm bildiği savaşıdır. O şeytanın oğlunun işareti, bindiği sığırdır. Bu yeryüzünde onun yapamayacağı hile, aldatma, büyü, sihir yoktur. Şimnu gücüyle her şeyi yapabilecek. Bütün halka, öğretiyi takip edenlere *Mitri Burkan*, tanrı oğlu gelecek deyip Tanrı'nın gerçek oğlu benim, benhükümdarı ve halkıdindar]

TM 180 arka yüz: 1 [] dındarka yara[] 2 [] larınñ ulug [] 3 [] [dı]ndar bolgay t(ä)ñ[ri] 4 [] [] bügülänmâk kutug 5 kıvıg bulmış bolgay ötrü 6 ol yâk oğlu igid mitri 7 ol dındarka inçâ ayga[y] 8 monçata bärü t(ä)ñri oğlu 9 mitri burkan kälğây tepän 10 küdüglü ärtiñizlâr amtı män män 11 kertü t(ä)ñri oğlu kop bo[**dunka**] 12 mañr[**atı**] kuvratı yükün[ün] 13 maña yükün[ün]lâr mäni k[ertü] 14 [m]itri tepän kertgün[ün] mañ[a] 15 [tä]ñri [] män kertü t(ä)ñ[ri] 16 [] ol mani m[] (Le Coq, 1919, s. 5-6).

[...dindara-ların yücedindar olacak. Tanrıbüyü yapma yeteneğini bulacak. Sonra o şeytan oğlu sahte *Mitri*, dindarlara “Ne zamandır Tanrı oğlu *Mitri Burkan* gelecek deyip bekleyenlerdendiniz. Şimdi ben, gerçek Tanrı oğluyum. Toplanıp bana secde edin, beni gerçek *Mitri* kabul ederek bana inanın!” diye bağırdı.]

Kozmogoni mitinin devamı şöyledir: *Elçi*, çarklara gelip üç yardımcıdan çarkların hareket ettirilmesini istedi. *Yüce Mimar*’dan Yeni Dünya’yı kurmasını ve üç çarkı kaldırmasını talep etti. Çarklar cennetin ortasına çıkarıldığında *Elçi* daha sonra erkek ve kadın formlarını ortaya çıkardı ve tüm *Arkonlar*, karanlığın oğulları, erkekler ve dişiler tarafından görüldü. Formları içinde güzel olan *Elçi*’yi görünce, tüm *Arkonlar* onun için şehvetle doldular, erkekler dişi formu için ve dişiler erkek formu için. Şehvet içinde Beş Aydınlık Tanrı’dan yuttukları ışığı yaymaya başladılar ve sonra içlerinde hapsolmuş olan günah, hamurun içindeki kıl gibi, *Arkonlardan* çıkan ışıkla karıştı. İçeri girmek istediler; o zaman *Elçi* formlarını gizledi ve beş ışık tanrısının ışığını onlarla birlikte olan günahtan ayırdı; ışık, kendilerinden düşmüş olduğu baş tanrıların üzerine geri düştü; ama kendi kusmuğundan tiksinen bir adam gibi onu almadılar (Jackson, 1932, s. 244-246). Günah yeryüzüne düştü, bir kısmı kuru, bir kısmı nemli yere. Nemli yere düşen, Karanlığın Kralına benzeyen korkunç bir canavar oldu ve *ışık* adamları ona karşı gönderildi. (Nemin üzerine düşen) Karanlığın Kralı’na benzeyen korkunç bir canavar oldu ve ışık adamları ona karşı gönderildi. Onunla savaştı, onu yendi, sırt üstü çevirdi, mızrağıyla kalbine vurdu, kalkanını ağzına dayadı ve ayaklarından birini uyluklarına, diğerini de göğsüne koydu. Kuru toprağa düşen o günah Beş Ağaç’a dönüştü (Jackson, 1932, s. 246-247).

Karanlığın kızları daha önce kendi doğalarından hamileydiler ve *Elçi*’nin farklı şekillerinin güzelliğini gördüklerinde ceninleri toprağa düştü ve ağaçların tomurcuklarını yedi. Ve düşükler birlikte düşündüler ve gördükleri *Elçi*’nin suretini hatırladılar ve “Gördüğümüz o suret nerede?” dediler ve *Aşkalun*, düşüklere dedi ki “Oğullarınızı ve kızlarınızı bana verin, size gördüğünüz gibi bir suret yaratayım”. Verdiler. O da erkekleri yutup, dişileri eşi *Namrael*’e verdi. *Namrael* ve *Aşkalun* birleştiler ve kadın ondan gebe kaldı ve bir oğul doğurdu ve adını *Âdem* koydu. Kadın tekrar gebe kalıp bir kız doğurdu ve adını *Havva* koydu (Jackson, 1932, s. 248-249). Manihaist Uygur metinlerinden T II D 75, baş kısmı çok fazla tahrip olmasına rağmen bu hikâyeden bahsediyor gibi görünmektedir:

1 [suvnuç]- 2 üräk ağırta []3
bu beş ağırlarka [] 4 [] üstälür [
[]kiş kö[] 6 [
]ar yämä 7 []aranayın yämä 8 [
] ärsinäyin 9 []
iğim [] 10 [] kılâyın bu [
11 [] küçi mint[] 12 [
konmuş bolmazun 13 []lug bolm[ay]ın 14 [] ämgä[k]
kötürmäyin tip 15 [] yämä antada kin 16 [] [o]l azıñ
yämä ol kamag 17 [y]äklär oğlanları kim köklärtän 18 [] y[er]gärü tüşmişlär	

ärti 19 [] ol ärkäklärniñ 20 [] jurugıyämä
ol tişilärniñ (Le Coq, 1919, s. 6-7)

[suyun-erek hamilelerde ...bu beş hamileye ...artar hükmedeyimyapayım
bugücü bende konmuş olmasınlı olmayayım, zahmet çekmeyeyim deyip
Yine ondan sonrao hırsın/şehvetin ve o bütün şeytan oğulları gökten yere düşmüşlerdi.
.....o erkeklerin tohumu ve o dişilerin....]

Sonuç

Kendi kuralları ve ritüelleri, kendi cemaati, tapınağı ve sanatını oluşturarak kurumsal bir dine dönüşmüş ve geniş bir yayılım alanı kazanarak yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş olsa da Manihaizm, gnostik bir dindir. 3. yüzyılda İran’da ortaya çıkan Manihaizm, misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar ulaşmıştır. 7. yüzyılın sonlarından itibaren Semerkant ve Çin arasındaki kervan yollarına hâkim olan Soğd tüccar kolonileri aracılığıyla Doğu’ya doğru yayılmaya başlamış, 762’de Uygurlar tarafından resmî din olarak kabul edilmiştir.

Tüm dinlerde mitolojik unsurların varlığı inkâr edilemez. Eliade’nin ifadesiyle mit, kutsal bir öyküyü anlatır; en eski zamanda, “başlangıçtaki” masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik, yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası (sözgelimi bir ada, bir bitki türü, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini dile getirir. Demek ki mit, her zaman bir “yaratılış”ın öyküsüdür (2001, s. 15-16). Söz konusu din Manihaizm olunca, mitolojisine dair elimizdeki parçalı ve dağınık durumdaki kaynaklardan elde ettiğimiz veri, bugünkü bakış açımızla oldukça karmaşık görünmektedir.

Manihaist mitoloji, *iki yiltız* “iki ilke” ve *üç üdki nom* “üç zaman öğretisi” temelinde şekillenmiştir. Başlangıçta *iki yiltız* yani *ışık* ve *karanlık* ilkeleri bulunmaktadır. *Karanlık*, *ışık*a karşı istek ya da hırs veya şehvet olarak tanımlayabileceğimiz insan doğasına ait olan özelliklerle yaklaşır *ışık*ın bir parçasını emdikten sonra aktif bir döneme yani *üç üd*’ün orta zamanına geçilmiş olur. Manihaist mitoloji hikâyesi, orta zamanda *ışık* parçacıklarını *karanlıktan* kurtarmak üzere harekete geçen doğaüstü varlıkların (*Yaşam Anası*, *İlk İnsan ve beş oğlu*, *İşıkların Sevgilisi*, *Büyük Mimar*, *Yaşayan Ruh*, *Çağrı Tanrısı*, *Cevap Tanrısı*, *Elçi*) eylemlerinin sonucunda dünya ve insanın yaratılışının hikâyesidir. Süryanice, Farsça, Soğdca, Arapça ve Türkçe kaynaklarla bütünlenebilen bu hikâye, Manihaist öğretinin temelini oluşturup dine giriş için ilk adım niteliğindedir.

Dine girmenin ilk adımı olan *iki yiltız üç üdki nom* öğretisinden başlayarak Manihaist kozmogoni mitinin Uygur metinlerindeki yansımaları bulmaya çalıştığımız bu çalışma ile Manihaist ritüellerin zamansal ve kültürel değişimine rağmen, kozmogoni mitinin söylemsel farklılıklar dışında değişmeden kaldığını görmek mümkün olmuştur. Uygurca metinler, tüm okuma önerileri göz önüne alınarak dahil edilmiş; yeniden Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Asmussen, J. P. (1981). Mani and the Manichaean Answer to Man's Search for Why. *Ultimate Reality and Meaning* 4/2, 122-143.
- Boyce, M. (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian-Texts with notes*. Leiden.
- Burkitt, F. C. (1922). The Religion of the Manichees. *The Journal of Religion*, Vol. 2, Number 3, May, 263-276.
- Burkitt, F. C. (1925). *The Religion of the Manichees*. Cambridge University Press.
- Clark, L. (1997). *The Turkic Manichaean Literature*. Nag Hammadi and Manichaean Studies XLIII. Leiden – New York – Köln: Brill.
- Clark, L. (2013). *Corpus Fontium Manichaeorum Uygur Manichaean Texts: Texts, Translations, Commentary*. Vol. II: Liturgical Texts. Brepols Publishers. Turnhout, Belgium.
- Dodge, B. (1970). *The Fihrist of al-Nadim: a Tenth-Century Survey of Muslim Culture*, Vol. II. New York & London: Columbia University Press.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri*. Çev. Sema Rifat. İstanbul: OM Yayınevi
- Esmailpour, A. (2005). *Manichaean Gnosis and Creation Myth*, Sino-Platonic Papers. Number 156, USA.
- Henning, W. B. (1948). A Sogdian Fragment of the Manichaean Cosmogony. *Bulletin of the School of the Oriental and African Studies*. University of London, Vol. 12, No. 2, 306-318.
- Hutter, M. (1992). *Manis Kosmogonische Sabuhrgan-Texte*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Jackson, A. V. W. (1932). *Researches in Manichaeism with Special Reference to the Turfan Fragments*. New York: Columbia University Press.
- Le Coq, A. von (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. *Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin.
- Le Coq, A. von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Le Coq, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Mitchell, C.W. (1912). *S. Ephraim's Prose Refutations of Mani, Marcion, and Bardaisan, Vol I: The Discourses Addressed to Hypatius*. Oxford.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanıft: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özertural, Z. (2005). *Türk Kaynaklarında Maninin Öğretisi*. Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.
- Rudolph, K. (1984). *Gnosis: The Nature & History of Gnosticism*. Edinburgh.

- Sundermann, W. (1992). Manichaeism, Cosmogony and Cosmology (iii). *Encyclopaedia Iranica*, E. Yarshater (ed.), Vol. 6.3, Costa Mesa, 310-315. <https://www.iranicaonline.org/articles/cosmogony-iii>
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcannın El Sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Universitätsverlag Göttingen.
- Zieme, P. (1975). *Manicheisch-türkische Texte. Texte, Übersetzung, Anmerkungen, Berliner Turfantexte V*, Berlin: Akademie Verlag, 56 Plates.

